

CSANÁD VÁRMEGYEI SZERB HADIFOGLYOK A NAGY HÁBORÚBAN¹

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

The World War, can be justifiably called the great seminal catastrophe of the 20th century, because the war that should have ended every further war, just disseminated the seeds of another cataclysm. From this point of view it is comprehensible why lots of historians deal with the named period. Numerous monographies and articles that deal with the destructing and stimulating effect of the Great War have seen the light of day. However, the mentioned works usually have serious deficecences, as most of them deal only with the battlefields, and a small proportion deals with the question of everyday life and hinterland, and the ordeals of the POWs are superficially described. In case of Hungary, the more serious researches related to POWs only started at the time of the centenary. Due to the neglect of the topic, in some Western and Serbian literatures, the writings of Rudolphe Archibald Reiss that relate to Austria-Hungary still live on. This is why we can still read in some Serbian literatures about the people annihilating endeavors of the „huns” of Austria-Hungary.

My choice of subject was therefore justified by the reasons outlined above. In my presentation I briefly deal with the legislations regarding prisoners of war. I also expound on introducing the situations in the austro-hungarian POW camps. Furthermore, the presentation depicts in detail the arrival of the serbian POWs to the county. I also deal with the general opinions, the everyday life, the medical and general treatment, clothing supply, the question of the minimal wages and working time of the prisoner labour forces. Lastly, I am depicting the problem of sabotage and escapes, and the epidemics regarding serbian POWs.

A HADIFOGSÁG TÖRVÉNYES KERETEIRŐL ÉS A FOGLYOK SZEREPÉRŐL

A hosszú XIX. század gyakori háborúinak² következményeként fokozatosan előtérbe került a háborús borzalmak korlátozásának gondolata, amelynek fő céljává a háborús áldozatok számának a csökkentése vált.³ Ennek eredményeként fogalmazódtak meg a hadifoglyokkal szembeni magatartással kapcsolatos főbb normatívák, aminek köszönhetően már a Nagy Háború előtt megszületett a genfi (1906) és a hágai (1907) konvenció. Ezeket, akárcsak a legtöbb hadviselő fél, Magyarország is – bár csak 1913-ban – becikkelyezte.⁴

A konvenciók kimondták, hogy a „*hadifoglyok az ellenséges Kormányoknak, nem pedig az őket foglyul ejtő egyéneknek vagy csapattesteknek hatalma alatt állanak*”⁵ s hogy a „*hadifoglyokkal emberiesen kell bánni*”⁶, valamint hogy a „*hadifoglyok valamely városba, várba, táborba... internálhatók*”.⁷ A legfontosabbakat azonban nem szögezték le. Nem derült ki, hogy pontosan kit tekinthetünk hadifogolynak, hogy a hadifogoly-táboroknak hogyan is kell kinézniük, s területileg hol kell elhelyezkedniük. Mindez talán a tapasztalatlansággal és azzal a ténnyel magyarázható, hogy az európai közvélemény a században mindvégig rövid háborúkkal számolt, de ezen a „*Nagy Háború*” kitörése nagyban változtatott, s a hadifoglyok szerepe is átértékelődött.⁸

A háború elején nyilvánvalóvá vált a hadifoglyok stratégiai szerepe: alapvetően információforrást, munkaerőt és túszt jelentettek a megszálló hadseregek számára.⁹ Ezt a véleményt tükrözi a Monarchiában kialakuló helyzet is, hiszen a foglyoknak megközelítőleg ötvenöt százaléka különböző helyeken – különösen a mezőgazdaságban – dolgozott.¹⁰ Az első fogolyszállítmányok 1914 szeptemberében érkeztek Magyarországra, zömében szerbek és oroszok. A háború eszkalálódásával azonban hamarosan megjelentek a relatív nagyszámú olasz, román hadifoglyok is, de rajtuk kívül, kis számban ugyan, de más etnikumok is jelen voltak. Az elhúzódó háború következtében 1917 januárjában 852 853 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1 092 055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. A következő évben – ami rendkívül jól mutatja a hadifoglyok számának gyors duzzadását –, 1918. január 1-jén már 1 309 394 fogoly szerepelt a nyilvántartásban; a legnagyobb részük orosz nemzetiségű volt.¹¹

A témánk szempontjából fontos szerb hadifoglyok a Monarchiába három fázisban érkeztek meg. Az első fázis 1914 augusztusától decemberéig, a Potiorek-offenzívák lezárulásáig tartott. A második fázis 1914 őszére tehető, amikor a szerbek betörték a Szerémségbe, míg a harmadik szakasz Szerbia megtörésének az időpontjára, 1915/16 telére tehető.¹² A hadifoglyok táborokba való szállítása a bürokrácia és a hadvezetés felkészületlenségének következtében nehézségeket okozott. Sokan napokig utaztak marhavagonokban, aminek következtében gyakori halálesetek is jelentkeztek, különösen a kezdetleges táborokban, mivel az egészségügyi intézkedések sok kívánnivalót hagytak maguk után. Ezt tökéletesen szemlélteti

dr. Friedrich Koch segédorvosnak a mauthauseni hadifogolytáborból írott levele is: „Lehetne, az új év boldogabb, mint amilyen az 1914-es év volt. Teljes szívemből örülnék, ha e szerencsétlen szerb tábortól megszabadulnék. Naponta 600-an átmennek a rendelőn, minden teli tetvekkel és élősködőkkel, az emberek rongyosak és szakadtak, tifusz, vérhas, himlő, ezek a napi társaim, akiket el kell viselnem, miközben a táborban semmi rend, semmi tisztaság, mindenhol mocskok, és ürülék, körülbelül ilyen képet fest a tábor [...] Itt 14.000 hadifogolyra két orvos van, ami több mint nevetséges.”¹³

A kaotikus állapotot a Monarchia bürokráciája végül relatív sikeresen kezelte, s 1916-ra megszülettek azon intézkedések, melyek „kék hadifogoly-könyv” néven váltak ismertté. Ez képezte a hadifoglyokról való gondoskodás alapját.¹⁴

A Monarchia hadvezetése¹⁵ és diplomáciája évek óta készült a háborúra, de az állam gazdaságát nem készítették fel arra, sőt a háborúra való készülés korlátokat támasztott a gazdaság elé. Elmaradtak a megszokott francia hitelek, ami stagnálásához vezetett. A Monarchia vezető körei a háborútól várták a gazdasági stagnálás megoldását, de erre szakmai tervezetek nem készültek. A mozgósítás következtében számos munkavállaló munkanélkülivé vált. A helyzetet végül a hadigazdálkodásra való teljes átállás oldotta meg 1915-re, de a tömeges behívásoknak¹⁶ köszönhetően rövidesen munkaerőhiány is jelentkezett,¹⁷ amely a mezőgazdaságban volt a legsúlyosabb. Ennek kezelése érdekében a kormány kezdő lépésként a nőket és elítélteket¹⁸ kényszerítette a földművelési munkák elvégzésére.¹⁹ Ez nem bizonyult elegendőnek, így előtérbe került a hadifoglyok foglalkoztatásának gondolata. Először az 1914. évi 7.710 res. számú, majd az előnyösebb feltételeket tartalmazó, 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet²⁰ szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét.

A hadifoglyok igénybevételenek szabályozása azonban nem jelentette azt, hogy a gazdák azonnal, aggályok nélkül igényeltek volna hadifoglyokat. E szempontból tanulságos a Somogy megyében található Szigetvár nagyközség állásfoglalása a hadifogoly munkásokról. A nagyközség ugyanis a hatóságok azon érdeklődésére, miszerint szükség van-e hadifogoly munkásokra a következőt válaszolta: „... sem az uradalmakban, sem a kisebb gazdáknak... hadifoglyokra szükség nincs.”²¹

A helyzet Csanád vármegyében sem volt merően más, itt is csak a kényszer vitte rá a gazdákat az idegen munkaerő foglalkoztatására. Erről tanúskodik Markovits Manó alispánnak szóló jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. A jelentésből világosan kiderül, hogy az „elmúlt hó közigazgatását a közelgő aratási munkálatok lebonyolításának nagyfontosságú kérdése dominálta. [...] Kétségen kívül álló... hogy idegen munkaerők akcióba vonása nélkül a termés betakarítható ezúttal nem lesz, oly nagy hiány mutatkozott a férfi munkaerőben...”²²

A hadifoglyok munkára való igénylése azonban bonyolult eljárás volt. Az igénylést a községi gazdasági munkabizottság elé kellett terjeszteni, ahonnan a kérvény a körjegyzőhöz, majd pedig a főszolgabíróhoz került, aki véleményezte azt. Ezután már megyei szintre jutott a kérvény, ahol az alispán ellenőrizte, hogy a beadvány megfelel-e

minden formai és tartalmi követelménynek; ha igen, akkor továbbküldte a honvédelmi miniszterhez, s csak ezután jutott el a beadvány a katonai parancsnoksághoz,²³ aminek a feladata a munkaerő felkutatása, a kivezenylési időpont meghatározása és végül a munkaerő kivezenylése volt. Emiatt gyakran másfél-két hónap után született csak meg a döntés.²⁴ A bonyolult eljárási folyamatot „szerencsére” folyamatosan könnyítették, gyorsították, s ez nagyban hozzájárult a helyzet javulásához. A zavaros helyzetet végül a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejötte²⁵ oldotta meg, amitől kezdve az igénylés területén visszatért a centralizáció.²⁶

A HADIFOGLYOK MEGÉRKEZNEK

Csanád vármegyébe 1915 nyarán érkeztek az első hadifoglyok,²⁷ de az eljárás nem folyt zökkenőmentesen.²⁸ A június 29-re ígért hadifoglyok még július közepén sem érkeztek meg. Egyedül csak a lelei püspöki uradalom jutott 300 internált szerb aratóhoz, akiknek „munkája és magaviselete ellen eddig kifogás nem fordult elő.”²⁹ A *Makói Független Újság* c. napilap július 10-i száma is megemlékezett a Lelén dolgozó foglyokról: „Száz mélabus, valami titkos vágyódástól beárnyalt arc. A munkára hozott száz szerb, az ő vontatott mozdulatukkal, az ő messzeségbe révedező fátyolos tekintetükkel. A semmit mondó arcok, amelyek csak akkor torzulnak néha szenvedélyektől barázdásokká, amikor a szívükbe, lelkükbe markol a távoli otthon, a család, a hazai levegő és mindaz a sok-sok apróság ezeken kívül, melyek az embert az otthonába kötik.”³⁰

A lakosság Csanád vármegyében, részben a propagandaháborúnak köszönhetően, kezdetben rendkívül bizalmatlan volt a szerb hadifogoly munkások iránt, a munkaadók inkább orosz hadifoglyokat foglalkoztattak volna. Ezt bizonyítja Makó város polgármesteri hivatalából, 1915. augusztus 17-én, a vármegye főispánjának küldött levél is, amelyben a szerb hadifoglyoknak orosz hadifoglyokkal való cseréjét kéri: „Tisztelettel bejelentem, hogy a mai nappal 80 szerb hadifogoly érkezett Makóra gazdák közt leendő kiosztásra. A gazdák nem szívesen veszik őket, mert ők orosz hadifoglyokat kértek, s mert a szerb egyén silány munkaerő és unszimpatikus a közönségnek, s túl is adnak rajtuk ahogy lehet.”³¹

Hasonló eset játszódott le 1916. szeptember 6-án is, amikor Makóra a boldogasszonyi hadifogolytáborból újabb 80 szerb hadifogoly érkezett. A város igyekezett megszabadulni tőlük, ezért a megyén belül máshova utalta, majd 1915. november 29-én Rétközre szállította őket.³² Érdemes azonban megemlíteni, hogy Magyarországon vármegyéenként változott a szerb hadifoglyok megítélése. Minél kevésbé volt vegyes a lakosság településenkénti nemzetiségi megoszlása, annál pozitívabban vélekedtek a szerb foglyokról. Mercz József például 1916. január 2-án a *Borászati Lapokban* a következőképp írt a szerb hadifoglyokról: „Szerb hadifoglyok úgy mozgásban, valamint az egyes munkák végzése körül is sokkal többérvő munkát végeznek, mint az orosz hadifoglyok. [...] A velük fogságban levő altisztjüket itt is respektálják és lehet mondani, hogy kellő szigorral bántik is velük s így jó munkát végeznek.”³³

CSANÁD VÁRMEGYE SZERB HADIFOGLYAINAK TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a vármegye lakosságának 73,74%-a magyar nemzetiségű volt, s a magyarok a nagylaki járás kivételével mindenhol többségben voltak. A vármegye szerb lakossága 2,84%-ot³⁴ tett ki, s túlnyomórészt a Battonyai járásban élt.³⁵ Ezért meglepő a szerb hadifoglyok kivezénylésének helye, hiszen kezdettől fogva azokra a helyekre lettek beosztva, ahol jelentős szerb kisebbség volt jelen. Ezt bizonyítják az örök reggeli jelentései, illetve a Csanád vármegye törvényhatósági gazdasági munkabizottsága mellé beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt egyéb iratai, mint például az iktatók is.

A korábban idézett 1915. évi alispáni jelentésnek köszönhetően tudjuk, hogy az első szerb munkáscsoportot a lelei püspöki uradalom szerb internáltjai jelentették, majd ezt követően ősszel megérkezett a fentebb említett 80 hadifogoly Makóra is. Az 1915. évre vonatkozó komoly forráshiány következtében a szerb hadifogoly munkásosztagok további munkahelyére azonban csak következtetni lehet. Ami biztosan állítható, hogy a Délvidékről számos szerb lakost internáltak a vármegyébe, ami a bekövetkező támadás előjele volt. Az internáltakat Makón, Földeákon, Pitvaroson és Csanádpalotán szállásolták el, s a munkaerő egy részét ők képezték.³⁶

A következő évre vonatkozó forrásaink már árnyaltabb képet tárnak elénk, ami egy 1916 májusára vonatkozó kimutatás teljes egészében való fennmaradásának köszönhető.³⁷ Ebből kiderül, hogy Csanád vármegyében összesen 415 szerb hadifogoly volt munkára fogva. Legtöbbjüket a Mezőhegyesi cs. és kir. Állami Ménesbirtokon foglalkoztatták, szám szerint 95-öt. Makó r. t. városban 77 szerb hadifoglyot találunk. Kisebb számban ugyan, de jelen voltak még Kevermesen, Kisiratoson, Kunágotán, Nagybánhegyesen, Magyarbánhegyesen, Földeákon, Mezőkovácsházán, Pitvaroson, Reformátuskovácsházán, Végegyházán és Nagylakon is.³⁸

A kimutatásokból az is kiderül, hogy mely magánszemélyek foglalkoztattak szerb hadifoglyokat. A battonyai Ráth Jánosnak huszonhét hadifogoly állt rendelkezésére, míg a szintén battonyai Purgly Emilnek mindössze három. A kunágotai Bíró Albert és Vajda Zsigmond tíz-tíz szerb hadifoglyot foglalkoztatott, a nagybánhegyesi Monthag Ákos pedig kettőt. A szerbeket igénylő magánosok kis száma is mutatja a korábban említett, szerbek iránt érzett bizalmatlanságot,³⁹ amely ugyan lassan, de 1916-ra feloldódni látszott. 1916 áprilisában a *Makói Független Újságban* a következő szöveg jelent meg: „Ma délelőtt 90 szerb hadifogoly érkezett Makóra, kiket a különböző gazdaságokban helyeztek el, hogy a sürgős tavaszi munkálatokban segítségére legyenek a makói gazdáknak. A szerb hadifoglyok csupa erős, egészséges emberek s bizonyára jó szolgálatokat fognak tenni a gazdaságokban. Valamennyien az ugynevezett Timok divízióban küzdöttek s az első szerb offenzíva alkalmával kerültek fogságunkba. Legtöbbjük magyarul is beszél.”⁴⁰

Kezdetben 200 fő alatti hadifogoly munkásosztagot nem lehetett igényelni. Ennek logikája abban kereshető, hogy nagy tömegekben elhelyezve sokkal áttekinthetőbb

és ellenőrizhetőbb az állomány, mint a több száz településen elhelyezett 30, majd később 10 fős csoportok esetében. Ugyanakkor nagyobb csoportok kiutalása esetében is adódtak nehézségek, hiszen amikor megszületett a foglyok kiutalásáról a döntés, a fogolytáborok illetékes katonai parancsnokságai eleinte a földművelésügyi minisztert tájékoztatták a foglyok érkezéséről, aki ezt követően értesítette az alispánt. Az alispán ennek kézhezvétele után a főszolgabíró értesítette, aki a hírt végül eljuttatta a községeknek. A folyamat annyira lelassította a híráramlást, hogy a hadifoglyok néha a döntés hírével korábban érkeztek meg a kijelölt településekre. Ennek kiküszöbölése érdekében június 11-től a katonai parancsnokságok elkezdtek mellőzni a Székesfővárost: az értesítéseket közvetlenül a törvényhatóságok alispánjának küldték, ami lényegesen felgyorsította az információáramlást.⁴¹

A komolyabb bajok azonban csak ekkor kezdődtek. Meg kellett kezdeni a mezőgazdasági és ipari munkára kiadottak nyilvántartásának vezetését, hiszen a kiutalt hadifoglyok továbbra is a kiutáló hadifogolytáborok illetősége alá tartoztak, s továbbra is azok voltak felelősek a hadifoglyok ruházataért.⁴² A nyilvántartás vezetését eredetileg a kísérő legénységre bízták, de ez a rendszer rövidesen zátonyra futott, mivel a főleg népfölkelőkből álló kísérő legénység nagy része gyakorlatilag írástudatlan volt. A hadifogolytábor-parancsnokságoknak már 1915 novemberére feltűnt, hogy „... ezektől tehát nyilvántartási iratok nehezen és felette hiányosan szerezhetők be.”⁴³

A felmerülő nehézség kiküszöbölése végett a pozsonyi hadifogolytábor-parancsnokság intézkedni kezdett: „Hogy ezt a nehézséget kiküszöböljék, a csendőrség működési területébe eső kis és nagyközségekre vonatkozóan a nyilvántartási adatok beszerzése iránt a csendőrkerületi parancsnokságok kerestettek meg, s így a kis és nagyközségekbe kiadott hadifoglyok és őrlegénység nyilvántartása ezúton biztosítva”⁴⁴ lett.

Mivel a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokba kiadott hadifoglyokról a csendőrség a nyilvántartási adatokat nem közölhette, ezért „... kéri a pozsonyi hadifogoly[tábor] parancsnokság, hogy a rendőrfőkapitányság saját hatáskörében járjon el és tegyen jelentést a fentiekről.”⁴⁵ Kézenfekvő megoldásnak bizonyult tehát a csendőrséget és a rendőr-főkapitányságokat bevonni a nyilvántartások vezetésébe. Az esztergomi hadifogolytábor 1915. november 19-én már meg is küldte a makói polgármesteri hivatalnak a beszolgáltatandó adatok listáját.

„A pontos leszámolás végett a fenti parancsnokságnak [cs. és kir. hadifogolytábor parancsnokságnak] a következő adatokat közölni kell:

1. hadifoglyok pontos létszáma és névjegyzéke; mikor kapta a foglyokat és melyik táborból vagy községből,
2. hány munkaadónál dolgoznak a hadifoglyok és minden egyes munkaadónál hány ember dolgozik
3. hova szállítattott, mely napon, kinek a rendeletére fogyták esetén.”⁴⁶

A helyzeten a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok felállítása javított. Ezt követően minden kimutatás a hadifogoly ügyeleti tiszthez futott be, aki azt továbbította a hadifogolytábor-parancsnokságoknak. Ekkortól már könnyen megállapítható vált, hogy ki és mikor küldött kimutatást a hadifoglyokról és örlegénységről, emellett a hadifoglyok nemzetiségére is gyakran fény derült, s a hiányzó hadifoglyok felkutatása is könnyebbé vált. Megállapítható tehát, hogy 1916 februárjától kezdve csökkentek a hadifogoly-állományban bekövetkezett változások bejelentése körüli bonyodalmak.⁴⁷

A HADIFOGLYOK ÉLELMEZÉSE ÉS RUHÁZATA

A hadifoglyok ruházata és élelmezése kapcsán számos bírálat érte szerb oldalról a Monarchia hadvezetését, amely bírálatok hangsúlya napjainkban egyre inkább a világháborús magyar állam vezetőire helyeződött át. Az élelmezés kapcsán Isidor Đuković fogalmazta meg a legkeményebb kritikát. Szerinte a Monarchia hadvezetése igyekezett minél kevesebb élelmiszerral ellátni a foglyokat, ami a hadifogoly munkásosztatok esetében volt hatványozottan igaz, s minden törekvés arra irányult, hogy a szerb hadifoglyokat a hadvezetés megsemmisítse.⁴⁸ Csanád vármegye esetében azonban a forrásaink nemcsak hogy ezt nem támasztják alá, hanem a fenti állításokkal egyenesen ellentétes tényeket tárnak elénk.

Az 1915 nyarán a lelei püspöi uradalomba érkező szerb internáltak munkájáról és ellátásáról a helyi sajtó is beszámolt – bár a sorokban a propaganda is kitapintható: „[...] Reggel öt óra. Az őrt álló katona bekiált a fekvő szerbek közé. Azok lassan ébredve kezdenek öltözködni s az elmésen megépített mosdó alkotmányánál mosdani. Azután mennek beosztott csoportonként az ldott mezei munkára. Hét órakor mindegyik csoportnál kint van a reggelire készített párolgó leves s utána a drága... drága szalonna. A reggeli elköltése után is munka. Erősen tűz a nap a hajlongó szerbek bőr vagy piros vászon tiszőire. Nehéz izzadságcseppek gördülnek alá a vastag téli sapkák alól s egyik-másik szerb nagy nekigyürkőzéssel veti le a báránybéléses melledzőt s azután vágja a rendet tovább. Az ételt hozók közeledése jelzi, hogy közeledik a dél. Előkerülnek a fényes sajkák, kanalak, a szerbek körülállják a hatalmas ételhordó edényeket. A párolgó gulyás kiosztásra kerül. S amelyik esetleg megkívánja, annak kétszer is megtelik sajkája a párolgó ételből. Következik az ebéd utáni hűsölés, alvás s azután ismét a dolog esti 7 óráig. Hét órakor mind abbahagyja a munkát s indulnak hazafelé. Mosdás s azután az imádott nemzeti eledelnek, a polentának⁴⁹ az elköltése...”⁵⁰

A forrásrészletből kitűnik egy fontos tény: a hadifoglyoknak napi három étkezést kötelezően biztosítani kellett. Ennek ellenőrzése a kezdeti decentralizáció következtében ugyan nehézkes volt, de a törvényhatósági gazdasági munkabizottság létrejötte ezt a nehézséget elhárította. Dr. Turla Miklós szigorúan megkövetelte

minden hadifogoly munkásosztag őrkíséret-parancsnokától a reggeli jelentések megírását, amelyekben be kellett számolni a hadifoglyok étkezéséről, ruházataról, orvosi és ruhavizsgálatok megtartásáról, szökésekről, emellett minden olyan különös eseményről, amely említésre méltó volt. Így ezek a források, valamint az iktató-könyvek szolgálnak a legértékesebb információkkal, s már ezekből is megállapítható, hogy a szerbek nem részesültek semmilyen megkülönböztetésben.

A reggeli jelentésekben⁵¹ Mezőhegyes, Kunágota, Dombegyház, Kaszaper-pusztá, Pitvaros, Földeák és Nagylak esetében panaszra való ok nincs, az őrkíséret-parancsnokok szinte mindenütt megfelelőnek tartják az étkezést.⁵² A hadifoglyok étrendje is kiderül Vincze György őrkíséret-parancsnok 1916. áprilisi, reggeli jelentéséből: „*főhangy úr alasan jeletem meg írom hogy megnyit kapuk kosztát kenyér tiszén hét kiló 17 szasz negy ven deka szalóna meg ratót elves főztökre káposzta tisz kiló 10 meg he tven deka ecer ús egy héten hat kiló 6 lisztet öt kilót, mikór tésztát fősznek tiszén negy liter tej az tészta levesbe kukorica kasa hat kiló 6 kúpli tiszén öt kiló 15 hatvanöt deka zsír egy napra... főhangy alasan eletem enyit kapnak az főgók étkeszest főhangy úrnak jeletem alasan én is ennyit kapók... mind egy fogoj éspedig azt hiszem úgy halvan mind az fogojnak étkeszés gyegés!*”⁵³

A jelentésből a pontos hadifogolylétszám ugyan nem kerül napvilágra, de hozzávetőleges számot mégis kaphatunk. Vincze György 1916. – feltehetően – októberi jelentésében 27 hadifogoly munkásról számolt be, amelyhez szabály szerint két-három fogolyórt kellett hozzárendelni. Mivel tudjuk, hogy a mezőgazdasági munkára kiadott hadifoglyok létszáma a nyári és őszi időszakban alig változott, így ebből következtetni tudunk a fejadagra: egy főre kb. fél kiló kenyér, 4,5 dekagramm szalonna és egy tányér rántott leves, 30 dekagramm káposzta, heti egyszer hús,⁵⁴ 20 dekagramm liszt abban az esetben, ha nem tészta került az adott napon az asztalra, ellenkező esetben viszont kb. 15 dekagramm; emellett kb. 4,5 deciliter tej, 20 dekagramm kukoricakása, fél kiló krumpli és minimális zsír jutott fejenként egy napra. A jelentésből az is kiderül, hogy az őrkíséret is ugyanazt az élelmiszert kapta, mint a foglyok, ami azért érdekes, mert a M. kir. földművelésügyi miniszter 72372/1916 VI-1.191 sz. rendeletével⁵⁵ az őrkíséret húsadagját napi 220 gramm húsban állapította meg, Vincze György mégis arról számolt be, hogy csak heti egyszer jut számukra 100 gramm hús. Ennek okát a forrásokban felfedezni azok hiányossága miatt jelen pillanatban nem lehet, s – ugyanezen oknál fogva – más munkásosztagok étrendjével sem lehet összehasonlítani.

Az étkezés feltehetőleg helyenként változhatott, egyedül a meghatározott kalória-bevitel nem. Ezt Isidor Đuković azon monográfiája is megerősíti, amely főleg a nagymegyeri szerb hadifoglyok visszaemlékezéseire, leveleire épült. Eszerint a nagymegyeri hadifogolytáborban szintén napi három étkezés volt, ezen belül krumplipüré, káposzta, répa, bab, heti egyszer 100 gramm hús, kéthetente halszelet, s zsír helyett rossz minőségű margarin.⁵⁶

Ami a hadifoglyok – beleértve a szerbek – ruházatát illeti, a legértékesebb forrásaink ismét csak a reggeli jelentések. Ezekből pontosan kiderül, hogy nemcsak orvosi vizsgálatokra került sor – legtöbbször – hetente, hanem ezekkel szinte egy időben ruhavizsgálatokra is. Hogy ezt milyen komolyan vette a vezetés, azt a makói polgármester 1917. szeptember 12-i hirdetménye is bizonyítja: *„Felhívom az összes fogolytartó gazdákat, hogy a náluk lévő hadifoglyokat folyó hó 16-án /Vasárnap/ délelőtt 9 órára a városháza udvarán ruházatuk megvizsgálása végett okvetlenül állítsák elő. Attól a gazdától, aki a rendelkezésnek eleget nem tesz a kiadott hadifoglyokat bevonjuk.”*⁵⁷

A reggeli jelentések szerint a ruházat ellenőrzésére általában nem az orvosi vizsgálattal egy időben, hanem az azt megelőző napokban, esetleg az orvosi vizsgálat után került sor, de előfordult az is, hogy egy napon rendeztek le mindent, például Mezőhegyesen. A ruhavizsgálatokról készült jelentést a hadifogoly ügyeleti tisztnek tovább kellett küldenie a kiutaló hadifogolytábor-parancsnokságnak. Mindezekből láthatjuk, hogy a hadifoglyok ruházataért az „*anyatábor*” volt felelős, így, ha az elhasználódott, köteles volt újat küldeni.⁵⁸ A ruházat kapcsán a legnagyobb gondot a fehérneműhiány jelentette, hiszen azok elhasználódása bizonyult a leggyorsabbnak. Ez mondható el a dombiratosi Szionda-pusztán dolgozó 15 szerb hadifogoly alsóneműjéről is.⁵⁹

Gyakran előfordult, hogy a munkaadók meg se várták a vizsgálatokat, hanem azokat megelőzően kértek ruhákat foglyaiknak. Így cselekedett a kaszaper-pusztai Kucsera János is, aki 1916. június 22-én *„két szerb fogoly részére ruhát”* kért.⁶⁰ A dombegyházi Steiner Ferenc is hasonlóan tett, amikor a *„szerb foglyok ruhaszükségleti kimutatását”*⁶¹ megküldte a hadifogoly ügyeleti tisztnek. A Mezőhegyesi Magyar Királyi Állami Ménesbirtok Igazgatósága is hasonló lépéseket tett, amikor *„szerb foglyai ruhaszükségletéről kimutatást”* küldött.⁶² Az iktatók tele vannak ilyen információkkal, így nem mondható, hogy a szerbek ruházat terén rosszabbul álltak volna, mint a többi sorstársaik.⁶³

A SZERB HADIFOGLYOK MUNKÁJA, MUNKAIDEJE ÉS MUNKABÉRE

A szerb hadifoglyok munkahelye Csanád vármegyében már a kezdetektől fogva általában a szántóföldeken volt. Mint korábban ismertettem, megtaláljuk őket különböző községekben, de számos nagybirtokos magánszemélynél is. Jelentős számú hadifogollyal rendelkezett Ráth János, Purgly Emil, Bíró Albert, Vásárhelyi László és Monthag Ákos.⁶⁴ Ugyanakkor előfordult, hogy egyesek tolmácsként is dolgoztak. Ilyen volt Olešicki Teodor, akinek munkabére a mezőgazdasági munkásokénál jóval magasabb volt, hiszen 1917. október 8-tól 31-ig 13 korona 80 fillért keresett.⁶⁵

A hadifoglyokat nemzetiségre való tekintet nélkül vezényelték ki egyes gazdákhöz, községekhez, figyelmen kívül hagyva a 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendeletet,

amely a hadifoglyok elkülönítését irányozta elő.⁶⁶ Ezt az 1916. májusi hadifoglykimutatás is alátámasztja.⁶⁷ A munkahelyeknek a forgalmas településektől távol kellett esniük, hogy a civil lakossággal való érintkezés lehetősége minimálisra csökkenjen. A munkaidő napi tizenkét óra volt, s a belügyminiszter 1915-ös szabályozása értelmében mezőgazdasági és földmunkára csak egészséges hadifoglyokat lehetett kivezényelni, akiknek az első két héten ötnaponként újabb egészségügyi vizsgálaton kellett átesniük a munkaadó terhére.⁶⁸ Tehát komolyan ellenőrizték fizikai állapotukat munkába állításuk előtt és után is.⁶⁹ Eszerint Isidor Đuković azon állítása, miszerint a hadifoglyokat betegen dolgoztatták,⁷⁰ nem állja meg a helyét.

A munkába állított hadifoglyoknak a vasárnap pihenőnap volt, amit mindenki köteles volt betartani. Ez alól az egyetlen kivételt a komolyabb fennakadások jelentették. Ebben az esetben magasabb bért kellett a hadifoglyoknak fizetni. Volt egy másik kivétel is: mohamedán vallású hadifogly részére a pénteket engedélyezhették pihenőnapnak.⁷¹ Emellett a hadügyminisztérium 44509. sz. rendelete értelmében a hadifoglyokat a legnagyobb vallási ünnepek alatt dolgoztatni nem lehetett. Így tehát a *„görög katolikus és a görög keleti (ortodox) vallású hadifoglyok január 6-án délután, továbbá január 7-én és 8-án, valamint 19-én minden munka alól felmentetnek.”*⁷² Ennek fényében kijelenthető, hogy Mirčeta Vemić azon állítása, miszerint a hadifogly munkásoknak szünet nélkül, a legnagyobb ünnepnapokon is dolgozniuk kellett, nem állja meg a helyét.⁷³

A hadifogly munkások napibére 50 fillért⁷⁴ tett ki, nemzetiségtől függetlenül.⁷⁵ Ezt az összeget a munkakedv javítása érdekében kifizetett bérpótlékok növelték. Így a mezőgazdasági és ipari munkások maximális bére 1917-ig 1 korona lehetett. Isidor Đuković szerint ez az összeg százszor kisebb volt annál, mint amit a Monarchia polgárai kaptak.⁷⁶ Azonban, ha áttanulmányozzuk a földművelésügyi miniszter kiadásában évről évre *A mezőgazdasági munkabérek Magyarországon* címmel kiadott munkát, amely utoljára 1914-ben jelent meg, más eredményre jutunk. Eszerint az utolsó békeévben a mezőgazdasági munkások⁷⁷ átlagos napibére 235 fillért, vagyis 2,35 koronát tett ki, mindennemű ellátás nélkül.⁷⁸ Ez azt jelenti, hogy a hadifoglyok átlagosan ötször kevesebbet kerestek, mint a Monarchia mezőgazdasági munkásai. Viszont, ha figyelembe vesszük a hadifogly munkások napi ellátási költségeit, akkor merőben más kép tárul elénk, ugyanis *„egy foglyomunkás egy napi összes költsége – az esetben, ha lakás építéséről sem kell gondoskodni – 170-180 fillérbe”*⁷⁹ került. Ehhez az összeghez ha hozzáadjuk a napi keresetet, akkor 220–230 fillért kapunk. Így a hadifogly munkások keresete véleményem szerint nem nagyban tért el a helyi munkásokétól, hiszen utóbbiak maguk gondoskodtak a saját ellátásukról.

A HADIFOGLYOKKAL VALÓ BÁNÁSMÓD: SZÁLLÁS, BÜNTETÉSEK ÉS MUNKABÉR

A hadifoglyokkal való bánásmódot is számos bíráló érte szerb oldalról. Ezeket a bírálatokat pontok alapján, a szállás, a büntetések, a munkabér szempontjából érdemes szemügyre venni.

A hadifogoly munkások többségét falvakban vagy városokban, a gyárak közvetlen közelében szállásolták el, hogy az ellenőrzésük könnyebb legyen.⁸⁰ Ennek egyetlen komoly hátránya a szálláshelyek túlszűfolttsága volt. Gyárak esetében a munkahely közelsége a higiéniai viszonyok kárára ment.⁸¹ Az biztosan állítható, hogy a fogoly munkások elhelyezése nem volt kifogásolhatatlan, viszont olyan kritikus sem, mint ahogy az a szerb történetírásban megjelenik. A lelei püspöki birtokon elhelyezett 300 szerb hadifogoly szállásának a leírása is ezt bizonyítja: „A nagy udvarral körülvett lakás meglepi az idegent. Gondos tisztaság a lakásban mindenütt. Minden egyes szerbnek külön ágyszalmazsák, fejevándor hófehér, megtöltve zizegő, illatos friss magyar szalmával. Hófehér vászonterítő és könnyű, finom pokróc, mely lágyan fődi be a nem is olyan túlságosan eltörődött testét.”⁸² Mint látható, az említett egyházi birtokon a hadifoglyok szalmával megtöltött zsákokon aludtak, egy barakszerű épületben, ahol az alapvető tisztálkodási lehetőségek biztosítva voltak.⁸³

Nagybirtokos magánszemélyek esetében a helyzet ettől némileg eltért. A fogoly munkásokat az idénymunkásokhoz hasonlóan szállásolták el, üres pajtában, istállóban vagy más, nagyméretű épületekben. A hajlékokban a padlót szalmával borították, de külön szalmaágyat jellemzően nem biztosítottak. Ezek a viszonyok enyhe időjárás esetén elviselhetőnek mondhatók. A tél bekövetkezte jelentette a legnagyobb gondot, hiszen az épületek egy része nem volt fűthető.⁸⁴

Mindezek említése után érdemes röviden megemlékeznünk a Szerbiában fogságba esettek elszállásolásáról is. Szűcs András példája sokatmondó, hiszen az 1915. januári cementgyári munkája során a szállásának hiányzott egy fala, így bárhogy is feküdt, a hó folyamatosan letakarta.⁸⁵ A helyzetük a munkára kivezényelt közkatonáknak is hasonló volt, de a táborlakóknak is, hiszen többségüket istállókba zsúfolták be, s a szálláshelyükön a tetvek mindenütt nyüzsgöttek. Emellett az sem elhanyagolható, hogy a hadifoglyok az esetek többségében jéghideg földön feküdtek, még télen is, szalmát sem terítettek alájuk, vagy ha mégis, nem cserélték azt.⁸⁶ Megállapítható tehát, hogy a hadifoglyok elszállásolása mindkét állam esetében komoly nehézségekbe ütközött, de Szerbia háborúk okozta szegénysége⁸⁷ következtében rosszabb környezetet, szálláshelyet tudott biztosítani a foglyai számára. Így megalapozatlanok a szerb oldalról érkező azon vádak, miszerint a rossz szállással és étkezéssel a szerb hadifoglyok megsemmisítése lett volna a végső cél, hiszen a Monarchia a szerb hadifoglyainak ugyanolyan szállást biztosított, mint a saját idénymunkásainak.

A hadifoglyok büntetése képezi az újabb vitatott pontot. Đuković szerint minden apró hibáért embertelen büntetéseket kellett elviselniük a szerb foglyoknak. Ilyen

fenyítési mód volt a botozás, gúzsba kötés és kikötözés, akasztás, ételmegvonás, többhetes elzárás.⁸⁸ A kikötözés a Monarchia Magyarországon elfogadott büntetési mód volt, egészen 1917-ig, amikor a katonai parancsnokságok betiltották eme fenyítési módszer alkalmazását.⁸⁹ Az ételmegvonás büntetése is valóban jelen volt a Nagy Háborúban, de ez is csak 1917-ig, hiszen a Temesvári Katonai Parancsnokság 1917. március 23-án utasított minden hatálya alá tartozó katonai szervet a böjtöléssel való büntetés hatályon kívül helyezéséről.⁹⁰

Ami a munkások akasztással való büntetését illeti, Csanád vármegye esetében erre nincs példa a levéltári forrásokban és visszaemlékezésekben sem, s a komoly katonai büntetések miatt a legénység sem mert ilyet megkísérelni, hiszen minden gyanús haláleset komoly nyomozások tárgyát képezte. Ezt bizonyítja az orosz Lucz Grigor halálesetének kivizsgálása és nyilvántartásba vétele is.⁹¹ Ugyanakkor túlkapásokra mégis sor került, amiről Vincze György reggeli jelentésében be is számolt: *„főhangy úrnak jeletem alásan egy szerv kóciával bele eset az árokba és az ispany végig vata az vas velával harmadik nap ja így fekszik, betek.”*⁹²

Hasonló esetről számolt be Hubezs Mihály, makói kerületi orvos is, miután megvizsgálta a szerb Đorđević Mirkót: *„Georgevics Mirkó bal arcán 8 napon belül gyógyuló, valószínűleg ütéstől eredő duzzanat van, ugyanő hörghurutban szenved.”*⁹³ Az említett hadifoglyot Fonyod József mázsamester verte meg.⁹⁴ A katonákra kiszabható büntetés azonban mindenféle erőszakoskodást minimálisra csökkentett. Ezt mutatja Turi Ferenc népfelkelő őrkatona kétnapi gúzsba kötése, amiről a büntetés leteltét követően be is kellett számolnia Turla Miklósnak.⁹⁵ Ami a hadifoglyok elzárását illeti, a források szerint Csanád vármegye esetében nem volt erre példa, viszont nem elképzelhetetlen, hogy a hadifoglytáborokban mindez előfordulhatott, hiszen szerbiai viszonylatban erről rendelkezünk forrásokkal.⁹⁶

Ami a Szerbiában előforduló büntetéseket illeti, azok az osztrák–magyar hadifoglyok beszámolóí alapján súlyosabbak voltak. Azokon a helyeken, ahol tisztak nem voltak jelen, a bántalmazások gyakoriak voltak. Dr. Brezovsky Emil hadifogoly, tartalékos ezredorvos szemtanúja volt az ilyen eseteknek: *„Szvrlijben... a katonai parancsnokok, felügyelők itt is kegyetlenül bántak a foglyokkal. Minden csekélységért büntették, verték őket. Egy alkalommal láttam, hogy egy szerb főhadnagy a felügyelő kezéből kivette a botot, mert nem ütött vele elég erősen és ő hajtotta végre a büntetést, melynek végeztével még csizmájával is kétszer arcába rúgott a szerencsétlennek úgy, hogy a szegek nyomán véres foltok keletkeztek.”*⁹⁷ Ugyanő Kragujevacon egy másik eset szemtanúja is volt: *„Megtörtént, hogy egyik katonánkra, aki magyarul panaszkolt el neki betegségét, így förmedt rá: – Itt csak szerbül lehet beszélni! Addig panaszkodat meg sem hallgatom, amíg meg nem tanulsz szerbül!”*⁹⁸

Vizsgálat tény, hogy az ilyen szélsőséges bánásmód nem volt mindenhol jellemző, hiszen például dr. Rosenzweig Viktor hadifogoly ezredorvos Paraćin esetében jó

bánásmódról számolt be,⁹⁹ Charles Vopicka, az Amerikai Egyesült Államok bukaresti követe azonban már az ellenkezőjét állította. A fentieket figyelembe véve tehát megállapítható, hogy a Monarchiában mindennemű törvényszegést sokkal komolyabban vettek, mint Szerbiában, ami abból is adódhat, hogy a katonák ellenőrzése a háború által el nem pusztított hátszágban könnyebb volt, mint déli szomszédunk esetében.¹⁰⁰

Végül, röviden vázolnám a munkabér alakulását Szerbiában, mivel komoly bírálat érte a Monarchiát ezen a téren, így érdemes lehet összehasonlítani a két ország viszonyait. Szerbiában a hadifogoly munkások állami vállalkozásoknál napi 1/2-2 dinár¹⁰¹ között váltakozó munkabért kaptak.¹⁰² Ez napi szinten maximálisan 2 koronának megfelelő érték volt, viszont a legtöbb helyen a bérek nem kerültek kifizetésre, mivel – főleg ellátásuk címén – ezeket az összegeket legtöbbször el is vonták tőlük.¹⁰³ Egyedül az orvosok voltak azok, akik munkájukat hivatásszerűen végezheték hadifogolyként is, így dr. Schatz Róbert hadifogoly ezredorvos havi 183 dinárt keresett, amit 1915 októberéig rendszeresen meg is kapott. Ilyen megvilágításban tehát világossá válik, hogy a Monarchia szerb hadifoglyai szállás, büntetések és munkabér szempontjából jobb körülmények között élhettek, viszont azon személyeknek nem lehetett okuk panaszra, akik korábbi munkájukat fogságba esésüket követően is hivatásszerűen végezheték.

A HADIFOGLYOKKAL KAPCSOLATOS GONDOK: SZABOTÁZS(?), SZÖKÉSEK, UTAZÁS ÉS ITALOZÁS

A szabotázs veszélye már a világháború kitörése előtti hónapban is komolyan foglalkoztatta a Monarchiát, így nem meglepő, hogy a kémelhárító szervezetek gőzerővel működtek, s minden gyanús személy, különösen az idegen nemzetiségű, megfigyelés tárgyát képezte. Ez a szerbek által lakott területekre volt leginkább érvényes. Mindezekről Berkeszi István temesvári tanár a következőképpen írt: *„Sok papot és még több intelligens kinézésű szerbet fogtak el és kísérték be a vidékről Temesvárra, de akadtak temesvári szerb alakok is, akiket hűvösre kellett tenni, sőt úgy hiszem, nem egyet agyon is lőttek.”*¹⁰⁴ A Monarchia tehát az értelmiségi réteget tartotta a legnagyobb veszélyforrásnak, így ellenük tette meg az első lépést 1914-ben, úgy véelve, hogy egy szabotázs előkészítésére ők a legalkalmasabbak.

A helyzet 1915-től, a hadifoglyok mezőgazdasági és ipari munkára való kiadásakor gyökeresen megváltozott. A fő veszélyforrássá a hadifoglyok váltak, így Csanád vármegye esetében a vezetőség gyanakodva kísérte a szerb munkások tagok minden mozdulatát. Mondhatni, 1914-ben háborús hisztéria vette kezdetét, ami egészen a háború végéig rányomta a bélyegét a társadalomra. A világháború alatt működő szigorú cenzúrának¹⁰⁵ köszönhetően azonban a szabotázs megszervezése szinte lehetetlennek bizonyult. Csanád vármegye esetében zömében a mezőgazdasági

szabotázsztól való félelem volt erős: a csekély mennyiségű termést mindennél jobban féltették, mivel annak az elvesztése kilátástalan helyzetet teremthetett volna. Többek között ezzel is magyarázható, hogy szláv nemzetiségi területekre kezdetben vonatkozott a Monarchia közigazgatása hadifogoly munkásokat kiutalni. Ez azonban, mint láthattuk, elkerülhetetlennek bizonyult. Ezért a hadsereg-főparancsnokság, a hadügyi, honvédelmi és belügyminisztérium rendeleteket adott ki a szabotázs-cselekmények meggátlására. A Monarchia esetében erre jó példa az 1917-ben kiadott M. Kir. Belügyminiszter körlevele, amelynek tárgya a hadifoglyok mezőgazdasági szabotázsakcióinak megelőzése. Eszerint a hadifoglyok nem tartózkodhatnak az élelmiszerraktárak közvetlen közelében, a raktárak pedig nem hagyhatók őrizetlenül.¹⁰⁶ Eme körlevél megszületését az hívta életre, hogy korábban a benne tiltott dolgokra az őrkatonák nem mindig figyeltek oda lelkiismeretesen. Így történhetett meg 1916. augusztus 21-én, hogy egy szerb hadifogoly a makói városháza udvarának azon részébe, ahol a város a szénát tárolta, észrevétlenül beosont. Azt nem tudni, hogy szabotázsakcióról volt-e szó, viszont a *Makói Független Újság* másnap gyanakvó hangnemet ütött meg az esettel kapcsolatban: „Egy szerb hadifoglyot találtak ma összetört tagokkal a makói városháza udvarának azon a részén, ahol a szénát tartja a város. Magához térítették a fogoly katonát, aki elmondta, hogy éjszaka felment a padlásra, s odalépett a szénatartóhoz, amelyen keresztül leesett. Kutya szerencséje volt a fogolynak, mert egy hegyével felfelé állított vasvillára esett, amely azonban nem nyársalta fel, hanem eldől a ráesett katona súlyától. Még így is összetört egy bordája. Bevitték a kórházba, ahol most azt faggatják tőle, hogy mit keresett éjjel a padláson. Mi meg azt kérdezzük, hogy hogyan őrzik a városházát, ha éjjel szerb hadifogoly, vagy bárki más mászkálhat a padláson.”¹⁰⁷ Az esetről végül nem bizonyosodott be, hogy szabotázsakció lett volna, hiszen a forrásokban az említett incidensnek más nyoma nincs. Így tehát az általam megvizsgált sajtóanyagok és levéltári források szerint Csanád vármegyében szerbek által elkövetett szabotázsakciók nem fordultak elő, viszont az ilyen akcióktól való félelem és gyanakvás a háború végéig fennmaradt, annak ellenére, hogy a Monarchia aránylag keveset szenvedett a háború alatti szabotázs-cselekményektől.

Szerb hadifoglyok szökésére 1916 júliusáig a források szerint nem került sor. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ezt megelőző évben a kézre kerített hadifoglyokat visszaküldték a hadifogolytáborokba, különösképpen akkor, ha a munkára kiadott szerb hadifoglyok őrzéséről a magánosok nem gondoskodtak megfelelően. Ezt a 102.831/1915. B. M. sz. rendelet szabályozta, valamint a szökés tényének a bejelentési módját is. Eszerint, ha „munkára kiadott hadifogoly esetében fordult elő a szökés, akkor a szökés tényét a kirendelt őrség tisztí parancsnoka, vagy a munkahelyhez legközelebb fekvő katonai állomásparancsnokság illetve csendőrsparancsnokság köteles jelenteni. Abban az esetben, ha a munkára kiadott hadifoglyok nincsenek megfelelően felügyelve, a hadvezetőség intézkedhet a hadifoglyok bevonásáról.”¹⁰⁸

Ezt követően viszont már megszűnt az előző évi kockázat, a hadifoglyokat már nem küldték vissza a fogolytáborokba, hanem visszakísérték őket a szökés helyszínére, ahol tovább folytathatták munkájukat. Így tehát a szökésnek nem volt komoly tétje, a büntetések elmaradtak.¹⁰⁹

Az általam megvizsgált források szerint szerb hadifoglyok szökése főleg Mezőhegyes és Kaszaper-pusztá környékén fordult elő nagyszámban, de Csanádapáca, Kisiratos, Battonya esetében is volt példa kisebb-nagyobb szökési kísérletre.¹¹⁰ Terjedelmi okok miatt viszont csak a tömegesebb szökésekről számolunk be. Az első szökési kísérletre 1916. július 3-án került sor Mezőhegyesen, amelyet a Mezőhegyesi m. kir. Állami Ménesbirtok igazgatósága jelentett: „VII. hó 3-án megszökött két szerb hadifogoly /Külső Fecskés/ 16/397 Urosewicz Milován és 17/429 Milenkovics Ljibimir.”¹¹¹ 1916. július 4-én Kisiratosról is hasonló jelentés érkezett: „Kisiratos községből három szerb hadifogoly megszökött. VII. hó 3-án éjjel

1. Momirovics Vladimir 12/357 számú hadifogoly

2. Milošević Dimitrije 12/359 számú hadifogoly

3. Momirović Milivoj 12/360 számú hadifogoly¹¹²

A jelentést Czeglédi Béla népfelkelő őrkíséret-parancsnok tette, s a nagymegyeri hadifogolytábornak megküldte. Leírást is csatolt, amelyet a törvényhatósági gazdasági munkabizottságnak címzett. A jelentés számos érdekes információt tartalmaz számunkra. Kiderül, hogy a szökevények személyleírását milyen formában és kinek kellett eljuttatni, de azt is megtudhatjuk, hogy a két szerb hadifogoly nagyjából hogyan is nézhetett ki.

„1. 176 czeti magas szeme fekete, orra rendes, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja fekete, 18 éves

2. 170 czeti magas, orra hegyes, szeme sárgás, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja szőke, 21 éves

3. 176 czeti magas, szeme sárgás, arca hosszúkás, orra hosszú, bajusza vörös, haja szőke, 26 éves¹¹³

1916. július 11-én újabb szökésről értesítenek Mezőhegyesről. „Jovánovics Dragoljub 16/380,¹¹⁴ Tomics Péter 16/386, Milosevics Raduszáv 16/395, Stojovics Milutin 17/397, Zsikics Stefán 20/366 eltűntek.”¹¹⁵ A szökési sorozat rövidesen tovább folytatódott. Július 17-én a mezőkovácsházi Szántó József népfelkelő őrlegény „Dragolyub Jakovics és Dimitrie Cvejics szerb foglyok”¹¹⁶ szökéséről számolt be. Mezőkovácsházáról 1916. július 31-re virradó éjjel „Ivan Trojkovics és Vladimir Babics”¹¹⁷ is megszökött, de most Kaszaper-pusztán történt az incidens.

A júliusban megszökött hadifoglyok sorsáról csak egy forrás tanúskodik. 1916. augusztus 2-án a korábban eltűnt „*Ljubomir Milenkovics 17/429 eltűntet... egy káplár úr hozta meg.*”¹¹⁸ A többi júliusi szökevény sorsa ismeretlen, de szökésük nagy valószínűséggel sikertelennek bizonyult, hiszen külső segítség nélkül aligha juthattak haza a Monarchia által megszállt Szerbiába.

A szökési hullámok mértéke augusztusban sem csökkent. Kaszaper-pusztáról 1917. augusztus 7-én „*hajnalban Milovan Bekics (Nagymegyer IX-266) szerb fogoly*”¹¹⁹ szökött meg, míg Mezőhegyesről 1916. augusztus 21-én „*Zivko Grujkovics 19/364...*” és „*Djordje Ilijanovics 14/232.*”¹²⁰ A fentebb említett Milovan Bekics szeptember 10-én került meg, s azonnal vissza is kísérték a munkahelyére. A hadifogoly azonosítása azonban már csak az azonosítószáma alapján lehetséges, hiszen a róla szóló második forrásban a neve már Milorad Bekics formában jelentkezik.¹²¹ Ezt követően csökkent a szökési kísérletek száma, ami főleg a tél beálltával magyarázható. Az év utolsó szökésére november 18-án került sor, amikor a mezőhegyesi cukorgyárból két szerb hadifogoly szökött meg. „*Gyorgyevics Mirko Nagymegyer, 300 sz. 28 éves, 166 cm magas, haja, bajusza barna, szeme kék. Izmajlovics Maryo, Mauthaus, 3 sz. 26 éves, 164 cm magas, haja, bajusza, szeme fekete.*”¹²² A reggeli jelentések ezt követően majd csak 1918. szeptember 5-én¹²³ számolnak be újabb szerb hadifogoly szökéséről, ami természetesen nem jelenti azt, hogy időközben ilyen kísérletek ne lettek volna, hiszen az iktatókönyvekben a szökések időpontját és helyszínét ismerjük, csak azok körülményeit nem.¹²⁴

A szökések okairól a reggeli jelentések is ritkán számoltak be. Az elérhető források közül csak egy ismerteti a munkahelyről való távozás okát: 1916. november 18-án a mezőhegyesi cukorgyárból megszökött Gyorgyevics Mirko és Izmajlovics Maryo Fonyod József mázsamester bántalmazása következtében döntöttek a távozás mellett.¹² Ezt a makói kerületi orvos, Hubezs Mihály dr. Turla Miklóshoz intézett jelentése is alátámasztja: „*Georgevics Mirkó bal arcán 8 napon belül gyógyuló, valószínűleg ütéstől eredő duzzanat van, ugyanő hörghurutban szenved. Izmailovics Jánosnál*”¹²⁶ *látható sérülési nyomokat nem találtam.*”¹²⁷ Az említett hadifoglyok és a mázsamester további sorsa ismeretlen, de a korábban ecsetelt tények ismeretében nem elképzelhetetlen, hogy Fonyod Józsefet komoly büntetések érték a hadifoglyok bántalmazása miatt.

A szökések sikertelenségéhez nagyban hozzájárult az 2.856/1915. B. M. sz. rendelet, amely a megszökött hadifoglyok előkerítőit megjutalmazta 10–25 koronával.¹²⁸ A hadifogolytábor-parancsnokságok is tettek lépéseket a szökések csökkentésére. A Cs. és kir. hadifogolytábor letétkezelősége elrendelte, hogy a „*hadifoglyoknak munkadíj és magánletétjéből összesen 10 naponként több, mint 25 korona készpénz nem fizethető ki.*”¹²⁹ Ekkora összeggel a hadifoglyok külső segítség nélkül

nem juthattak messzire. Ugyanakkor előfordult olyan eset is, amikor a lakosság támogatást nyújtott a szökevényeknek. Ennek lehetőségét már 1915 őszén igyekezett az állami gépezet csökkenteni. A büntetés módozatáról a *Makói Független Újság* 1915. október 9-i száma tájékoztatta a lakosságot: „*Előfordult, hogy a hadifoglyok szökését élelemmel és a fogolynak adott utbaigazításokkal támogatták. Értesítetik a lakosságot, hogy minden oly esetben, amikor kiderül, hogy fogoly szökését valaki elősegítette vagy a foglyot szökésben támogatta, az illető egyén letartóztatása mellett a legközelebbi kir. ügyészségnek lesz átadva, ahol a büntető eljárás azonnal meg lesz indítva és szigorúan büntetve.*”³⁰ Ennek ellenére azok az esetek, amikor a hadifoglyok hónapok múlva kerültek csak elő, arra engednek következtetni, hogy továbbra is voltak olyan személyek, akik segítették a megszökött hadifogoly munkásokat.

A belügyminiszter 1915-ös szabályozása értelmében a hadifoglyok napi két-három alkalommal rum nélküli teát fogyaszthattak, szeszesitalokat azonban nem kaphattak. Emellett nem hagyhatták el szálláshelyüket, s – mint korábban ismertettem – a civil lakossággal sem érintkezhetek. Azonban az örkíséret mulasztásainak, illetve a munkaadók jóindulatának köszönhetően már 1915-ben komoly gondok jelentkeztek ezen a téren. A Temesvári cs. és kir. Katonai Parancsnoksághoz folyamatosan érkeztek a panaszok, amelyek szerint a hadifoglyok kíséret nélkül járták az utcákat és alkoholt fogyasztottak. A helyzet súlyosságát a temesvári katonai parancsnokság intézkedése – amely intézkedésben a kialakult helyzetet is ismerteti – szintén bizonyítja: „*Panaszok érkeznek, hogy magánszemélyek részére kiadott hadifoglyok minden kíséret és őrizet nélkül szabadon, utcán és nyilvános helyeken csatangolnak, kávéházakat és korcsmákat, sőt színházat, stb.-t látogatnak meg. Ilyen esetek nem tűrhetők meg és a jövőben minden eszközzel megakadályozandók. Ezért utasítatnak a katonai helyi hatóságok saját hatáskörükben intézkedni, hogy ezentúl minden hadifoglyot, kit kíséret nélkül találunk, tartóztassanak le és adják őket át az állomásparancsnokságnak.*”³¹

Nem ez volt az egyetlen gond a magánosok esetében. Számtalanszor megesett, hogy a kellő őrizetről nem gondoskodtak, különösen, ha annak költségeit nekik kellett állniuk. Így gyakran előfordult, hogy a „*munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek.*”³² Emiatt a szökés lehetősége könnyebbé válhatott, s nincs kizárva, hogy az egyes hadifoglyok eltűnése is ezzel magyarázható. Ezért a Császári és kir. Hadügyminisztérium a következő intézkedéseket tette: „*.... a vasúti őrszolgálat összes katonai szerve utasítandó, hogy az ilyen egyedül utazó hadifoglyokat azonnal vegyék őrizetbe és azoknak a legközelebbi hadifoglytáborba való szállítása iránt intézkedjenek.*”³³

Ezt követően hasonló incidensekre utaló nyom már nem jelentkezik a forrásokban, így a fentebb említett esetek feltehetőleg egyre ritkábban vagy egyáltalán nem fordultak elő.

EGÉSZSÉGÜGYI KÖRÜLMÉNYEK, JÁRVÁNYOK

A járványok elterjedésétől való félelem következtében az ország vezetése rendkívül komoly figyelmet fordított a foglyok egészségügyi állapotának kivizsgálására. Már 1915-ben történt említés a munkára kivezényelt hadifoglyok kivizsgálásának fontosságáról és kötelezőségéről.¹³⁴

Kiindulópontként érdemes megnézni, hogyan is zajlott a hadifoglyok kivizsgálása, természetesen ebbe beleértve a szerbeket is. Makó esetében a településre „*kiadott hadifoglyok állapotát a városházán minden vasárnap d. e. 8 órától d. e. 10 óráig terjedő időben pontosan és felváltva kell hogy megvizsgálják. A rendelkezés végrehajtása... folytatandó, mindaddig, amíg Makón munkára kiadott hadifogoly lesz.*”¹³⁵

A beteg hadifoglyokat 1917. november 5-ig civil kórházakban is lehetett gyógyítani, viszont ezt követően már csak katonai kórházakba utalhatták őket kezelés céljából.¹³⁶

Abban az esetben, ha a kerületi vagy főorvos az orvosi kivizsgálásokon beteg hadifoglyot talált, kötelessége volt a páciens további gyógykezelésre küldeni. Egy 1915. novemberi főorvosi értesítés, miszerint „*Lazarovics Milivoj és Riztics Zsivko [szerb] hadifoglyokat gyógykezelés végett a cs. és kir. 21. számú helyőrségi kórház*”¹³⁷ épületébe szállították, is ezt bizonyítja. A beteg Lazarovics Milivoj gyógykezelésre való felvételéről a makói ügyvezető orvos is beszámolt.¹³⁸ A gyógykezelési költségeket a katonai kincstárnak kellett állnia.¹³⁹ Az orvosi kivizsgálásokon előfordult a járványok elleni védőoltások beadása is. Erről tanúskodik az 1917. június 2-i dombiratosi reggeli jelentés is. Eszerint „*15 szerb sziondáról megvizsgáltatott*”, majd „*oltást kaptak*”.¹⁴⁰ Ami a beteg hadifoglyok munkáját illeti, a kezelésüket követően visszatérhettek saját munkásosztag-különítményükhöz. A pitvarosi, 1917. február 25-i reggeli jelentés is egy ilyen esetet ismertet: „*Zati Petar [szerb hadifogoly] 7/50 sz. a Makói Közkórházból február 24-én a különítményhez érkezett.*”¹⁴¹

Ami a további szerb hadifoglyokat illeti, az iktatókönyvek nyújthatnak tájékozási pontot. Dr. Fejér,¹⁴² a mezőhegyesi orvosfőnök, aki az ottani szerb és orosz hadifoglyok egészségéért volt felelős, a „*méneshirtoknál lévő szerb foglyok közül Dragomir Marković, Milorad Vasić kórházba szállításáról*”¹⁴³ értesített, és „*Milan Ilić tüdőbeteg és Spasoja Vanić megvakulását*” jelentette.¹⁴⁴

A szerb hadifoglyok egészségügyi állapotáról szóló források szűkszavúsága arra enged következtetni, hogy a szerbek azonos bánásmódban részesültek, mint a többi hadifogoly munkások.

A szerb szakirodalom szerint a tifuszt az osztrák–magyar katonák hurcolták be magukkal az Alföldről Szerbiába,¹⁴⁵ viszont ez erősen megkérdőjelezhető, hiszen a Monarchia, s ezen belül Magyarország területén a tifusz csak pár elszigetelt esetben jelentkezett, amit a sajtóhírek is bizonyítanak.¹⁴⁶ A kór valószínűleg Szerbiában jelentkezhetett, hiszen a két Balkán-háborút végigharcoló ország lakossága már 1914-ben szinte a végkimerülés szélén állt. Az ezt követő pusztítások, nagyméretű

halálozások, temetetlen halottak, a legyengült, többéves harcokban kimerült szervezetek a kór megjelenésének ideális terepet biztosíthattak, nem úgy, mint a Monarchia Magyarországa, hiszen a birodalom több mint fél évszázadig nem vett részt semmilyen nagyobb háborúban, az orvostudomány pedig rohamosan fejlődött. Az viszont valószínűsíthető, hogy a járvány gócpontja Valjevo volt, hiszen innen történt a betegek és hadifoglyok szétosztása az ország belsejébe.¹⁴⁷

Ami Magyarországon, s azon belül a Csanád vármegyében jelentkező járványokat illeti, leginkább a kolera az említésre méltó. Az első koleragyanús megbetegedések Makón jelentkeztek, amiről a *Makói Független Újság* is beszámolt: „Makó város területén két megbetegedés történt a két utolsó nap folyamán koleragyanus tünetek között. Egyik eset, amely halállal végződött, a Makón internált szerbek közt, a másik a város polgársága körében történt. [...] Irtunk már arról, hogy a hadvezetőség intézkedése folytán Makóra szombat délután 350 szerb internált érkezett... Amikor megérkeztek, gondos orvosi vizsgálatnak vetették őket alá és előrelátóan úgy határoztak, hogy 5 napig megfigyelés alatt tartják őket. Amitől félni lehetett, hogy köztük kolerás beteg is lehet, be is következett. [...] Még szombaton éjjel hirtelen rosszul lett Obradovics Lyubomir omlódi, 53 éves földmivelő, aki még ugyanazon éjjel kolerás tünetek közt rövid pár órai szenvedés után meghalt.”¹⁴⁸ Makóhoz hasonlóan, Földeákon is szedte áldozatait a kolera: „A földeákra internált szerb menekültek magukkal hozták a kolera-veszedelmet. Eddigi megállapítások szerint megbetegedés történt, melyek közül a szerb internáltak, s a földeáki lakosság körében fordult elő. A megbetegedések közül 3 halállal végződött. Köztük nem egy asszony is, a kinek a házában szerbeket helyeztek el.”¹⁴⁹

A forrásokból kiderül, hogy az 1915. évi, Szerbia elleni offenzíva megindítását megelőzően az ország déli pereméről a délszláv lakosságot internálták, s ezen civilek egy része magában hordozhatta a kórt.

Csanád vármegyében a szerb hadifoglyok között járványok nem jelentkeztek, ami az alapos orvosi kivizsgálásoknak volt köszönhető, hiszen a betegeket karanténba zárták, s míg fel nem épültek teljesen, munkára nem lehetett őket kivezényelni. A táborokban a járványok megelőzése érdekében a foglyok számára kötelezővé tették a fürdést, a ruháikat pedig gőzfertőtlenítő gépekkel kezelték. Hasonló volt a helyzet a többi nagy, járvány sújtotta hadifoglytáborban is.¹⁵⁰

A fentiek alapján az tehát nem állítható, hogy a Csanád vármegyébe kivezényelt szerb hadifoglyok megjelenését követően jelentkezett a kolera, hiszen a fertőzöttek eddigre már az orvosi kezeléseknél köszönhetően kiheverték a kórt. A korai beszámolók azonban azt támasztják alá, hogy a szerb hadifoglyok közül „naponként többen halnak el, s ezeket a katonai kórházból temetik; többnyire a harctéren szerzett betegségeik következtében pusztulnak el.”¹⁵¹ Mindezekből tehát megállapítható, hogy a járványok egy részét Magyarországra a szerb hadifoglyok hozták be.

ÖSSZEGZÉS

A Nagy Háború – s különösen annak elhúzódása – komoly kihívás elé állította a Monarchia hadvezetését és bürokráciáját. Ez leginkább a hadifoglykérdésben és a gazdasági helyzet körül kialakult válságban mutatkozott meg, s a kialakult helyzetet végül csak 1915-re sikerült stabilizálni. Mindehhez szükség volt a nők, elítéltek és hadifoglyok munkába állítására is, amely a kezdeti decentralizáció következtében rendkívül kaotikus állapotokat idézett elő, s a helyzetet végül a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrehozásával megteremtett részleges centralizációnak sikerült megoldani.

A szerb hadifoglyok megérkezése Csanád vármegyébe komoly ellenszenvet teremtett a lakosság körében, hiszen a háborús propagandának köszönhetően óriási volt a bizalmatlanság a szerb fogoly munkások iránt. Mindez az évek múlásával azonban oldódni kezdett, s a legtöbben szívesen foglalkoztattak szerbeket, akik a vármegyében főleg mezőgazdasági munkát végeztek, bár előfordult, hogy kisebb létszámban ugyan, de gyárakban is dolgoztak.

Mint láthattuk, a szerb történészek a hadifoglyok ruházatával, élelmezésével, a velük való bánásmóddal, a munkabérrel és az egészségügyi körülményekkel kapcsolatban komolyan bírálták a kettős királyság keleti felét, s napjainkban is azt állítják, hogy a Monarchia hatóságai tudatosan törekedtek a szerb hadifoglyok megsemmisítésére. A forrásokból azonban kiderül, hogy ezek a vádak megalapozatlanok, hiszen a hadifoglyok élelmezését és ruházatát, munkabérét, büntetését és egészségügyi vizsgálatát rendeletek szabályozták, amelyek megszegése komoly büntetéseket vont maga után. A szerb hadifoglyok munkájával a vármegyei hatóságok és nagybirtokosok meg voltak elégedve, amit a magánosok által kért hadifoglyok nagy száma is bizonyít. A szerb részről jelentkező, munkabér körüli kritikák is megalapozatlanok, hiszen a hadifoglyok munkabére, abban az esetben, ha mezőgazdasági munkát végeztek, nagyjából megegyezett a Monarchia bér munkásainak fizetésével.

Végezetül tehát megállapítható, hogy a szerb hadifoglyok helyzete a többi hadifogly helyzetével szinte teljesen azonos volt, hiszen a Monarchia általában nemzetiségi megkülönböztetés nélkül bánt foglyaival,¹⁵² s ezért is van az, hogy a jelentésekben is csak ritkán fordul elő a szerbek és más nemzetiségek kiemelése, viszont azokat az eseteket, amikor mégis, igyekeztem ismertetni. A birodalom hadifoglyokkal való bánásmódjával kapcsolatban tehát megállapítható, hogy a nyugati viszonyokhoz képest, a halálozásokat is beleértve, nem nagy különbségek adódtak, s azon foglyok többsége, akik kiheverték a kezdeti járványokat, a háború végén hazatérhettek, míg a Szerbiában fogságba esett katonáink esetében ez már sajnos nem mondható el.

MELLÉKLETEK

REGGELI JELENTÉS		1916. áprélis 18-19. ig.	
allísi (örvez.)	Örkiszeti légiénység létszáma	Kórházba (medyke, mikor) átladva	Táborba (zászálathoz) bevonult (mikor)
népl.	Hadifoglyok lét- száma	Grigény fogoly	Grigény fogoly
		Grigény fogoly	Grigény fogoly
		A különiménnyhez érkezett (mikor)	Ruha- vosi
		Grigény fogoly	Vízsga meg- látott (mi- kor)
		Zsoldot és ellátást megkapta	Étkezés
		Különös események	

1. kép: Vincze György őrkíséret parancsnok reggeli jelentése
(Forrás: MNL CSML SZL IV. B. 402. l. Reggeli jelentés [IN] [HN] 1916. április 18–26.)

Lukorogyai fogolyorség

Jelentés
Mezőhogyas, 1916. november hó 21.

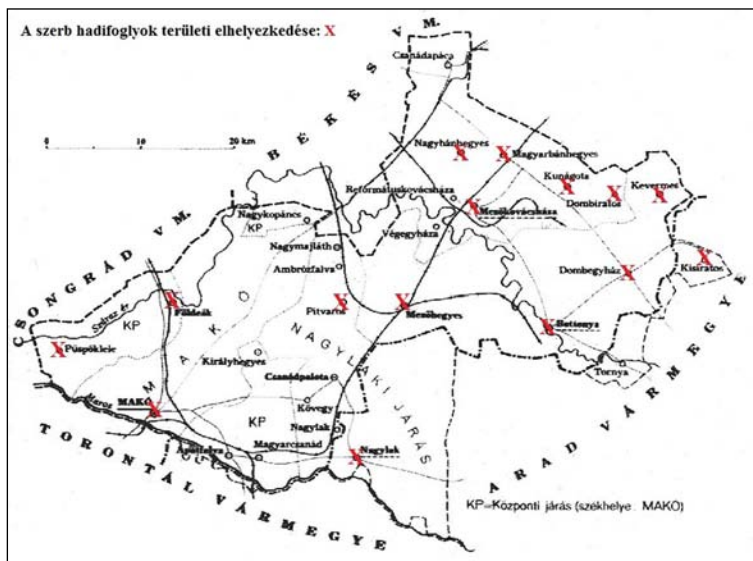
Mulint alázattal jelentem, hogy Gyorgyovics Miklós és Homajkovics János hadifoglyok, kik f. hó 17-énél 18-án a vixarcsó íjfel a gyártelepről engedély nélkül eltavoztak, azt állítják, hogy Jonyad Jozsef mágnaster megverte őket, éppen azért hagyták el a telepet. Így az is állítólagos bántalmazásukról jelentést előtt nem tehettem. —

Veres János
szkv. öjn.

(Forrás: MNL CSML SZL IV. B. 402. l. [IN])

[illegible]

(Forrás: MNL CSML SZL IV. B. 402. l.)

4. kép: A szerb hadifoglyok területi elhelyezkedése

(Forrás: http://hungary-maps.myhunet.com/images_content/vm14.jpg [Letöltve: 2018. április 25].)

A hadifoglyoknak a térképen való bejelölése a szerző munkája)

5. kép: Szerb hadifoglyok a rumai vasútállomáson

(Forrás: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/4815296.jpg> [Letöltve: 2018. április 25].)

JEGYZETEK

- ¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma UNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- ² Napóleoni háborúk, ópiumháborúk, krími háború, amerikai polgárháború, de nem feledkezhettünk meg a század második felében lezajló olasz és német egységért folytatott háborúkról sem, melyek velejárói a hadifoglyok és sebesültek számának drasztikus növekedése volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy átlagban egy halottra 3–5, esetenként még ennél is több sebesült jutott.
- ³ Krivokapić, Boris: *Ženevska konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u ratu* (1864). *Povodom 140 godina od pristupanja Srbije konvenciji*. Strani Pravni Život 1 (2016/1) 13–14. (A továbbiakban: Krivokapić 2016/1.); Aliberti, Giovanni – Malgeri, Francesco: *A XIX–XX. század*. Összefoglalás: Kun Tibor. Klió 9 (2000/3) 28–34.
- ⁴ <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7239> (Letöltve: 2018. január 28.)
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Ferguson, Niall: *The Pity of War 1914–1918*. London, 1999². (A továbbiakban: Ferguson 1999². 371.)
- ¹⁰ A Monarchiában 1918. január 1-jén 1 309 394 hadifogoly szerepelt a nyilvántartásban, s közülük 727 732 lett kivezényelve különféle munkálatok végzésére. Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) HM 5665. sz. beérk. III/13. Eln. Mgb. 41 III/14.; HL HM 1918. Mg/B eln. 155–524. a. sz. Idézi: Blasszauer Róbert: *Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején*. In: *Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. Szerk.: Lenkefi Ferenc. Budapest, 2002. [<http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288>] (Letöltve: 2017. március 21.; (A továbbiakban: Blasszauer 2002.))
- ¹¹ Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar, 2013. 807. (A továbbiakban: Rauchensteiner 2013.); Blasszauer 2012.
- ¹² Denda, Dalibor: *Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu*. In: *Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile*. Beograd, 2015. 19. (A továbbiakban: Denda 2015.)
- ¹³ Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: *Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914–1918*. In: *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. Herausgegeben von Jochen Oltmer. Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006. 35. (A továbbiakban: Leidinger–Moritz 2006.)
- ¹⁴ Moritz, Verena: *The Treatment of Prisoners of War in Austria–Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire*. In: *1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter – Karlhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel. Louisiana, USA, 2014. 242. (A továbbiakban: Moritz 2014.)
- ¹⁵ Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1913. január 1. és 1914. június 1. között huszonhatszor követelte a kormánytól a Szerbia elleni háború indítását.
- ¹⁶ A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 2.000. H. M. eln. 18. számú utasítása értelmében már 1915-ben megkezdődött az idősebb korosztályok behívása. Ezek a következő születésűek voltak: 1873–1877. In: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye* III. 1902–1906. (A továbbiakban: HKTRGY I, II, III)
- ¹⁷ Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A Régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, 2014. 159–163. (A továbbiakban: Hajdu – Pollmann 2014.); Rauchensteiner 2013, 202.
- ¹⁸ *Élítették, mint mezei munkások*. Makói Független Újság 6 (1915/107)
- ¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 148-1915-25-20794. – Kézzel írt pro domo feljegyzés
- ²⁰ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 244–245.
- ²¹ Idézi: Gál József: *Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején*. Kaposvár, 1987. 13. (A továbbiakban: Gál 1987.)

- ²² A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. Csanádvármegye hivatalos lapja 13 (1915/27) 259–261.
- ²³ Csanád vármegye esetében a Temesvári Katonai Parancsnokság volt az illetékes.
- ²⁴ Gál 1987. 14–15.
- ²⁵ 1916. február 11-én, gr. Tisza István miniszterelnök aláírásával megjelent a m. kir. minisztérium 550/1914. M. E. számú rendelete, amelynek leglényegesebb feladata a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok felállítása volt, a hadifogoly munkaerő minél hatékonyabb elosztása érdekében.
- ²⁶ Uo. 16.
- ²⁷ A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. Csanádvármegye hivatalos lapja 13 (1915/27) 259–261.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Uo.; Csanádvármegye hivatalos lapja 13 (1915/31) 301.
- ³⁰ *Hogy élnek nálunk a szerb foglyok? – Kép a Lelén dolgozó szerb foglyok életéből.* Makói Független Újság 6 (1915/162) 2.
- ³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL CSML) ML V.72. C. 10182/1915. A polgármesteri hivataltól a főispánnak írott levél, 1915. augusztus 17.
- ³² MNL CSML ML V. 72. C. 5985/1917; MNL CSML ML V. 72. C. 6220/1917.; MNL CSML ML V. 72. C. 13649/1915.
- ³³ Mercz József: *Polgári és hadifoglyok a szőlőben.* Borászati Lapok 48 (1916/1) 3.
- ³⁴ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 56.
- ³⁵ Battonya, Dombegyház, Kevermes, Magyardombegyház, Mezőhegyes, Kisiratos és Torna.; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. évi népszámlálás alapján, nemzetiségi többségek, kisebbségek, népsűrűség. B IX c 1074 (1919.) [<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2748/>]
- ³⁶ Halmágyi Pál: *Az első világháború.* In: Makó története 1849–1920-ig. Szerk.: Szabó Ferenc. Makó, 2002. 483. (A továbbiakban: Halmágyi 2002.)
- ³⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi hadifogoly-kimutatás
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ *Szerb hadifoglyok Makón.* Makói Független Újság 7 (1916/86) 3–4.
- ⁴¹ Gál 1987, 47–49.
- ⁴² 550/1916. M. E. sz. In: HKTRGY IV., 2445.
- ⁴³ MNL CSML ML V. 72. C. 12816/1916.
- ⁴⁴ MNL CSML ML V. 72. C. 12816/1916.
- ⁴⁵ MNL CSML ML V. 72. C. 12816/1916.
- ⁴⁶ MNL CSML ML V. 72. C. 12979/1915. A leszámoláshoz szükséges adatok beszolgáltatása.
- ⁴⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I Iktatók 1916–1917.
- ⁴⁸ Đuković, Isidor: *Nađmeđer: Austrougarski logor za srbe 1914–1918.* Beograd, 2002. 101. (A továbbiakban: Đuković 2002.)
- ⁴⁹ Kukoricalisztból készült kásás étel.
- ⁵⁰ *Hogy élnek nálunk a szerb foglyok? – Kép a Lelén dolgozó szerb foglyok életéből.* Makói Független Újság 6 (1915/162) 2.
- ⁵¹ Egyes településekre vonatkozó reggeli jelentések eltűntek, így a lista nem teljes.

- ⁵² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. július 31-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 3-tól [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 6-tól [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. október 14-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 8-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 27-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 3-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 17-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 25-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. június 3-tól [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota, 1916. április 30-tól május 10-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota 1916. május 27-től április 4-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. szeptember 10-től 15-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. szeptember 10. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. szeptember 22-től október 12-ig [IN]; Reggeli jelentés: Földeák, 1916. augusztus 1. [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. június 22-től 30-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. augusztus 7. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. augusztus 1-jétől 9-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. augusztus 22-től 30-ig [IN];
- ⁵³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés [IN] [HN] 1916. április 18–26.; Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, megírom, hogy mennyit kapunk kosztot. Kenyér 17 kiló, 140 deka szalonna, meg rántott leves főztőkre. Káposzta 10 kiló, meg hetven deka. Egyszer hús egy héten. Hat kiló lisztet, öt kilót, amikor tésztát főznek. 14 liter tej, tészta a levesbe, 6 kiló kukorica kása. Krumpli 15 kiló és 65 feka zsír egy napra. Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, ennyit kapnak a foglyok étkezést. Főhadnagy Úrnak jelentem alásan, én is ennyit kapok... mint egy fogoly... éspedig azt hiszem, úgy hallván, minden fogoly étkezése gyengés.
- ⁵⁴ Feltehetőleg 100 gramm/fő (Đuković 2002. 108.)
- ⁵⁵ MNL CSML ML V.72. C. 5276/1916. [másolat]
- ⁵⁶ Đuković 2002. 108.
- ⁵⁷ MNL CSML ML V.72. C. 1917/1144 [gépirat]
- ⁵⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Nagylak, 1916. augusztus 7. [IN]; „A másik úr kifogásolta a hadi foglyok ruházatát, hogy sok rossz állapotban van úgy a lábeliüket is és elrendelte a hiány sürgős pótlását.”
- ⁵⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Jelentés: Dombiratos 1917/VI.2
- ⁶⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 659. bejegyzés, 1916. június 19.
- ⁶¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 803. bejegyzés, 1916. július 11.
- ⁶² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 843. bejegyzés, 1916. július 14.
- ⁶³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató 1916–1917.
- ⁶⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi májusi hadifogoly kimutatás
- ⁶⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Értesítés dr. Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó. [IN] 1917. október 25.
- ⁶⁶ 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) In: Belügyi Közlöny 20 (1915/33) 661.; Miklós Tamás: *Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn*. Nagy Háború Blog (2012.) 5. (http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf) (A továbbiakban: Miklós 2012.)
- ⁶⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi májusi hadifogoly-kimutatás
- ⁶⁸ Miklós 2012. 5.
- ⁶⁹ MNL CSML ML V. 72. C. 13532/1915.
- ⁷⁰ Đuković 2002. 101.
- ⁷¹ MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916.
- ⁷² MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916.
- ⁷³ Vemić, Mirčeta: *Pomor srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme prvog svetskog rata 1914–1918*. Zbornik Matice Srpske za Društvene Nauke 147 (2014/2) 205. (A továbbiakban: Vemić 2014.)

- ⁷⁴ Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. Makói Független Újság 6 (1915/10) 2.
- ⁷⁵ Miklós 2012. 6.
- ⁷⁶ Đuković 2002. 104.
- ⁷⁷ Férfiak esetében.
- ⁷⁸ Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest, 1934. 38. (A továbbiakban: Pap 1934.)
- ⁷⁹ Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. Makói Független Újság 6 (1915/10) 2.
- ⁸⁰ Đuković 2002. 101.
- ⁸¹ Uo. 102–103.
- ⁸² *Hogy élnek nálunk a szerb foglyok? – Kép a Lelén dolgozó szerb foglyok életéből*. Makói Független Újság 6 (1915/162) 2.
- ⁸³ Uo.
- ⁸⁴ Gál 1987. 57–58.; Szerbiára ugyanez volt jellemző. Faragó László: *A Balkán-félszigeten*. In: Hadifogly magyarok története. Budapest, 1930. 94. (A továbbiakban: Faragó 1930. 94.)
- ⁸⁵ Margittai 2014. 78.
- ⁸⁶ Margittai 2014. 59–62.
- ⁸⁷ A két Balkán háború komolyan megviselte Szerbia gazdaságát, s a rend helyreállta előtt a Nagy Háború is kitört, ami szinte kilátástalan helyzetet teremtett.
- ⁸⁸ Đuković 2002. 102.
- ⁸⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, M. A. Nr. 13099. Abschaffung der Strafe des Anbindens für die Kgf. Militärkommandobefehl Nr. 63 (1917.)
- ⁹⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, Präs. Nr. 665. Fastenstrafen bei Kgf. – Außerkraftsetzung. Militärkommandobefehl Nr. 69 (1917.)
- ⁹¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 2598/1917.; 5144/1917
- ⁹² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, 1916. július 22.
- ⁹³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Turla Miklós Főhadnagy úrnak, Makó. 1916. november 18.
- ⁹⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Cukorgyári fogolyórság, jelentés 1916. november 21-én.
- ⁹⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Jelentés: Turi Ferenc, [HN] 1917. IV. 3. [IN].
- ⁹⁶ A niši hadifoglytáborban a többhetes sötétzárkába helyezés bevett gyakorlat volt. Margittai Gábor: *Szamár-sziget szellemkatonái. A nagy háború eltitkolt halálmarsa*. Budapest, 2014. 78. (A továbbiakban: Margittai 2014.)
- ⁹⁷ Faragó 1930. 100.
- ⁹⁸ Uo.
- ⁹⁹ Uo., 101.
- ¹⁰⁰ Faragó 1930. 109.
- ¹⁰¹ 1 dinár értéke megközelítőleg 1 osztrák–magyar korona értékének felelt meg.
- ¹⁰² Faragó 1930. 100.
- ¹⁰³ Uo. 108.
- ¹⁰⁴ *Katakizma: Berkeszi István naplója* (Temesvár, 1914. június 28–1918. október 27). Bevezette, válogatta és jegyzetekkel ellátta: Marosvári Attila. Békéscsaba: KN, 1989. 24–25. (A továbbiakban: Marosvári 1989.)

- ¹⁰⁵ Levélcenzúrára kell gondolni.
- ¹⁰⁶ Túrkeve 5835/1917 A M. Kir. Belügyminiszter körlevele a hadifoglyok mezőgazdasági szabotázsakcióinak megelőzése tárgyában, Melléklet: francia hadifoglyoknak küldött röpcédulák utasításai kártetelekre és pusztításokra (http://macse.hu/JNSZM_hosok/leveltari_forrasok.html; letöltve: 2017. április 23.)
- ¹⁰⁷ Szerb hadifogoly a városháza padlásán. Makói Független Újság 7 (1916/200) 2.
- ¹⁰⁸ 102.831/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III., 1532.
- ¹⁰⁹ Gál 1987. 76.
- ¹¹⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktatók, 1916–1917.
- ¹¹¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. július 11.
- ¹¹² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. július 4.
- ¹¹³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. júl. 4.
- ¹¹⁴ A hadifogoly azonosítószáma: barakk/fejszám.
- ¹¹⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. július 11.
- ¹¹⁶ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 873. bejegyzés, 1916. július 17.
- ¹¹⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kaszaper-pusztá 1916. július 31.
- ¹¹⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 2890/1916.
- ¹¹⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kaszaper-pusztá 1916. augusztus 7.
- ¹²¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. augusztus 22.
- ¹²¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kaszaper-pusztá 1916. szeptember 10.
- ¹²² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyesi cukorgyár 1916. november 19.
- ¹²³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes, 1918. szeptember 5.
- ¹²⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktatók 1916–1917.
- ¹²⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyesi cukorgyár 1916. november 21.
- ¹²⁶ A név ismét eltorzított formában jelentkezik. Lehet, hogy a fogolyörök írták el korábban, de az is lehet, hogy az orvos. Ezért rendelkezett minden hadifogoly a korábban említett azonosítóval.
- ¹²⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN] Hubezs Mihály jelentése Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó 1916. november 18.
- ¹²⁸ 2.856/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III., 1531.
- ¹²⁹ MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917.
- ¹³⁰ *Hadifoglyok szokásának támogatása*. Makói Független Újság 6 (1915/2) 3.
- ¹³¹ MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915.
- ¹³² MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.
- ¹³³ Uo.
- ¹³⁴ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915. 244–245.
- ¹³⁵ MNL CSML ML V. 72. C. 13532/1915.
- ¹³⁶ MNL CSML ML V. 72. C. 15064/1917.
- ¹³⁷ MNL CSML ML V. 72. C. 12583/1915.
- ¹³⁸ MNL CSML ML V. 72. C. 9961/1915.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. l. [IN]. Reggeli jelentés, Dombiratos, 1917. június 2-ig.

¹⁴¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. l. [IN]. Reggeli jelentés, Pitvaros, 1917. február 25.

¹⁴² A keresztnéve ismeretlen.

¹⁴³ MNL CSML SZL IV. B. 402. l. Iktató, 1916. 775. bejegyzés, 1916. július 5.

¹⁴⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. l. Iktató, 1916. 775. bejegyzés, 1916. július 5.

¹⁴⁵ Margittai 2014. 56.

¹⁴⁶ Pesti Hírlap, 1915. március 31.

¹⁴⁷ Margittai 2014. 67.

¹⁴⁸ *Pozitív a két koleraeset.* Makói Független Újság 6 (1915/227) 3.

¹⁴⁹ *Kolera Földeákon.* Makói Független Újság 6 (1915/236) 2.

¹⁵⁰ Miklós 2012. 2.

¹⁵¹ Marosvári 1989. 59.

¹⁵² Kivételt az olaszok képeztek, mivel szövetségesből lettek ellenségek.